

Ненад Карамижалковић, етнолог-антрополог  
Завод за заштиту споменика културе Крагујевац

## СРЕДИШТЕ КРАГУЈЕВАЧКОГ КРУГА СМРТИ 1941 – СТАРО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У ШУМАРИЦАМА (ИСТОРИЈА И ИДЕОЛОШКЕ ЗЛОУПОТРЕБЕ)

*Апстракт:* Рад представља опис историјата и значаја Старог војничког гробља у крагујевачким Шумарицама, најстаријег и највећег сталног војничког гробља на територији Републике Србије, са посебним освртом на планове нацистичке Немачке за овај локалитет, који се налазио у средишту *Крагујевачкој масакри* у Шумарицама 21. октобра 1941. године. Идеолошке злоупотребе и нецивилизовано поступање према истом после Другог светског рата такође су тема овог рада.

*Кључне речи:* Старо војничко гробље, крагујевачке Шумарице, Еуген Клетти, идеолошке злоупотребе.

### Уводна разматрања

Одлуком Народне скупштине Републике Србије из децембра 2011. у Србији се 21. октобар обележава као државни празник – *Дан сећања на српске жртве у Другом светском рату*. Први пут је на овај начин обележен 2012. године, а избор самог датума везан је за један од највећих злочина који је учињен над цивилним становништвом у Другом светском рату. Реч је о стрељању око 3.000 људи у Крагујевцу (превасходно у Шумарицама) и околини 19, 20. и 21. октобра 1941. од стране немачких трупа. С циљем очувања сећања на жртве ове трагедије и преношења антиратне поруке, 1953. године је формиран Одбор за изградњу Спомен-парка Октобарским жртвама у Шумарицама, који је 1960. реорганизован у Спомен-парк „Крагујевачки

октобар”, установу културе и меморијални комплекс. У оквиру њега, 1976. отворен је и специјализовани Музеј „21. октобар”. Данас Спомен-парк заузима површину од 352 хектара у Шумарицама, састоји се из два дела (ердоглијског и сушичког) и од 1979. представља заштићено културно добро – знаменито место од изузетног значаја за Републику Србију.

Међутим, у Спомен-парку у крагујевачким Шумарицама не налазе се само масовне гробнице стрељаних цивила у бруталном злочини Вермахта, већ и најстарије и највеће војничко гробље у Србији, на коме су сахрањивани српски војници још од шездесетих година XIX века, али и гробље које је било средиште *крућа смрти* у Шумарицама 21. октобра 1941. Упркос тој чињеници, истраживање Старог војничког гробља у Шумарицама (назив који је 1955. званично усвојен за овај локалитет) тек је последњих година добило на значају и дошло у фокус интересовања стручних радника у науци и култури града Крагујевца. Разлози за вишедеценијско избегавање бављења овом темом леже у чињеници да је читаво гробље после Другог светског рата било запуштено и да је његово игнорисање, аналитичко и практично (на терену) било последица идеолошке одлуке комунистичких власти.<sup>1</sup> Занемаривање гробља и његова постепена девастација су, нажалост, спроведени уз прећутну сагласност крагујевачких установа културе, укључујући и Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, будући да клима у друштву није била повољна за заустављање такве врсте политичке одлуке. Другим речима, с обзиром на то да се радило о наменском запуштању највећег гробља српских (монархистичких) војника у једнопартијској (социјалистичкој) Југославији, разумљиво је зашто је ова тема била табу дуги низ година, све до распада поменуте државе деведесетих година XX века. С друге стране, иако је Старо војничко гробље у Шумарицама било уређено и колико-толико одржавано у Краљевини Србији и Краљевини Југославији и у том периоду било активно (на њему су сахрањивани војници све до краја Другог светског рата), остаје чињеница да и предратна историографија није поклањала довољно пажње овом знаменитом месту. То је разлог што доскора о Старом војничком гробљу није публикован ниједан стручни рад, односно научна монографија или чланак.

---

<sup>1</sup> Детаљније о мотивима овакве одлуке биће речи касније у раду.

Први који је пружио озбиљније информације о Старом војничком гробљу у Шумарицама био је крагујевачки професор историје Драгољуб Бакић, који је почетком шездесетих година XX века написао више редова посвећених овом сепулкралном простору, придруживши податке о гробљу у казивање о уметничком споменику мермерног лава, који је заузимао централну позицију на гробљу. Назив чланка гласио је *Споменик на војничком гробљу*.<sup>2</sup> Били су то скромни, али значајни почеци бављења овом темом. Проћи ће више од три деценије од завршетка Бакићевог рада док се не појаве нови подаци о Старом војничком гробљу у једнако скромном обиму. Посебно потпоглавље, са неколико пасуса, посветио је овом гробљу историчар Бориша Радовановић у монографији *Спирити Крагујевца* (Крагујевац, 1996: 130), а неколико реченица архитекта Верољуб Трифуновић у књигама *Архитектура о Крагујевцу* (Крагујевац, 1996: 26), *Урбанизам Крагујевца: 20. век* (Крагујевац, 2004: 139), и *Interbellum – архитектура о међуратном Крагујевцу* (Крагујевац, 2009: 71). Аутор Жељко В. Зиројевић у делу *Вечни мир* о крагујевачким гробљима (Београд, 2002) Војничко гробље чак и не спомиње, док се само једна реченица о истом може наћи у књизи *Име и број: Крагујевачка историја 1941*. Станише Бркића (Крагујевац, 2007: 73), као и у уводу монографије *Крагујевачка гробља* групе аутора (Крагујевац, 2008: 10). Концизне информације о гробљу пружио је *Крагујевачки лексикон* (Београд и Крагујевац, 2013: 71), у чијем раду је учествовало више од 40 аутора, да би крајем исте године све податке о Старом војничком гробљу из наведених радова сумирао на свом веб-сајту поменути архитект Верољуб Трифуновић (<http://trifunovickg.com>), у електронском чланку названом *Крагујевачке Шумарице – како се прегледа мења*.

Ипак, прави генератор интересовања за Старо војничко гробље, односно први који се овом проблематиком детаљније позабавио био је крагујевачки новинар и публициста Милослав Самарцић, који је 1. октобра 1998. у часопису *Пољеди* објавио чланак бомбастичног наслова – *Комунисти попустили Зејинлику у Србији!* У њему је на основу

<sup>2</sup> Драгољуб Н. Бакић, *Пет векова Крагујевца* (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 1972), 241–242. Сви радови професора Драгољуба Бакића (1896–1968) прикупљени су и објављени постхумно, 1972. године, у виду капиталне монографије *Пет векова Крагујевца*.

сведочења времешног фотографа Милована Ракоњца и једне (наводно његове) старе фотографије Војничког гробља изнео веома смеле тврдње о приближно 2.500 дрвених крстова на гробовима српских војника у Шумарицама. Они су уништени после Другог светског рата, што је уколико би се тврдње показале тачним, указивало да се ради о једном од највећих војничких гробаља у Србији, али и о једном од највећих постхумних злочина спроведених у нашој земљи. Чланак је садржао и занимљиве ауторове наводе о сахрањивању аустроугарских и немачких војника из оба светска рата на овом гробљу, тик уз српске ратнике, као и причу о два монументална мермерна споменика лава, чувара гробља. Они су изворно били намењени за маузолеј Карађорђевића на Опленцу, од којих су једног поставили окупатори у Шумарицама током Првог светског рата, док су другог однели у непознатом правцу. Покренути Самарцићевим чланком, као и писмом којим се новинар још раније обратио председнику Скупштине града Крагујевца, градске власти су обећале да ће надлежне установе културе и стручне службе истражити ову контроверзу и да ће резултати истраживачког рада чинити основу за решење будућег статуса и стања Старог војничког гробља. Остало је на обећању, а једино су током 1994–1995. године (пре наведеног случаја) Завод за заштиту споменика културе Крагујевац и Војска Југославије заједничком акцијом обновили сачуване споменике на гробљу (надгробници датовани од 1868. до 1936) и уредили погребни простор. Касније (1998), поводом 80. годишњице пробоја Солунског фронта, на локалитету је подигнут споменик борцима Шумадијске дивизије I и II позива из Првог светског рата. Од тог тренутка може се пратити пораст интересовања струке и јавности за Старо војничко гробље у Шумарицама. Упркос томе, ни наредне две деценије нису изнедриле озбиљно истраживање и научну расправу на ову тему, тако да су сви Самарцићеви наводи, као и подаци других аутора о гробљу углавном остали на нивоу хипотеза.

Значајан помак уследио је тек децембра 2016, када је после све већег интересовања домаће, али и стране јавности за Војничко гробље, посебно након службене посете Граду Крагујевцу чланова Немачког савеза за бригу о ратним гробовима (Der Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge), на предлог историчара Марка Терзића оформљена трочлана комисија установе Спомен-парк „Крагујевачки

октобар” с циљем прикупљања поузданих информација о гробљу.<sup>3</sup> После шестомесечног истраживања комисија је прикупила нове, драгоцене податке и представила их јавности. Они су махом потврђивали Самарцићеве наводе да су на гробљу поред српских сахрањени и окупаторски (аустроугарски и немачки) војници из Првог светског рата, али не и тврдње да су на њему покопани немачки војници из Другог светског рата, осим три војника сахрањена на овом локалитету августа 1944. године. Комисија је у Архиву Југославије дошла и до вредне архивске грађе која је указивала да је на шумаричком Војничком гробљу сахрањено најмање 3.200 војника (махом у Првом светском рату), због чега је констатовано да је реч о једном од највећих војничких гробаља у Србији. Исте године када су објављени ови подаци (2017), Завод за заштиту споменика културе Крагујевац извео је конзерваторско-рестаураторске радове на гробљу (ревитализацију 259 обележених гробних места са 156 надгробника), који данас представљају вредан примерак наше старе сепулкралне уметности и војног меморијалног наслеђа.

Упркос овим важним открићима, многа питања у погледу формирања, ширења, маргинализације и евентуалног рушења Старог војничког гробља остала су отворена или недоречена. Мислимо, пре свега, на годину настанка гробља, тачан или приближан број покопаних лица (било да је реч о српским или окупаторским војницима), изглед и прецизне димензије гробља, датирање престанка сахрањивања на њему, као и на разрешење проблематике могућег намерног уништења гробља. Непостојање поузданих одговора на ова питања и после више деценија показатељ је колико је тема Старог војничког гробља у Шумарицама и даље интригантна, са мноштвом дилема, непроверених података и полуистина, подложних манипулацијама и идеолошкој злоупотреби.

---

<sup>3</sup> Комисију су чинили Марко Терзић (кустос Музеја „21. октобар”), Предраг Илић (архивиста и тадашњи директор Историјског архива Шумадије у Крагујевцу) и Вељко Лековић (правник из Градске управе Града Крагујевца).



Фотографија Старог војничког гробља у Шумарицама објављена у часопису Погледи 1. октобра 1998. (десно се види споменик лава, који је заузимао централну позицију на гробљу), по тврдњи крагујевачког фотографа Милована Ракоњца усликана неколико година после Другог светског рата, односно свега неколико дана пре наводног уништења дрвених крстова на гробљу од стране комунистичких власти.

## Старо војничко гробље у Шумарицама до Другог светског рата

Крагујевачко Војничко гробље формирано је упоредо са подизањем прве наменске зграде Војне болнице у вароши на Лепеници (1864–1867), као прво стално војничко гробље у Србији за упок свих војника преминулих у Војној болници, како у ратно, тако и у мирнодопско време. Крагујевачка Војна болница је уз београдску (отворену 1848) представљала најрепрезентативнији здравствени објекат у Србији XIX века. По мишљењу дугогодишњег начелника санитета знаменитог Владана Ђорђевића, била је то „релативно најбоља зграда у Крагујевцу” тог доба.<sup>4</sup> Извођач радова био је аустријски предузетник

<sup>4</sup> Владан Ђорђевић, *Историја српској војној санишети, Књ. 1, 1835–1875: историја српској војној санишети за првих 40 година његовој развојка* (Београд: Државна штампарија, 1879), 423.

Ернст Гајзлер, са којим је договорено да се здање заврши до краја октобра 1866. године. Међутим, због бројних проблема грађевинске природе овај оптимистични рок продужен је до краја јула 1867, када је зграда постала функционална.<sup>5</sup> Импозантно двоспратно здање изграђено у романтичарском стилу, по угледу на Јеврејску болницу у Берлину, са 63 болесничка и 17 болничарских кревета, красило је Крагујевац дуги низ година. Зграда са извесним изменама које је претрпела током века и по постојања и даље изазива знатижељу пролазника, данас као команда Крагујевачког гарнизона и седиште Касарне „Милан Благојевић”.

С обзиром на то да најстарији сачувани надгробници на Војничком гробљу потичу из 1868, већина аутора сматра да је то уједно и година настанка гробља. Међутим, увидом у матичне књиге умрлих крагујевачких цркава, које су водиле евиденцију о покопаним војницима током XIX и почетком XX века, сазнајемо да су на овом локалитету војна лица сахрањивана још од 1866. године. Први међу њима осамнаестогодишњи Живоин Јовановић из Крагујевца, покопан је 31. августа по старом (јулијанском), тј. 12. септембра 1866. по новом (грегоријанском) календару.<sup>6</sup> Будући да је првобитни рок за завршетак болнице био октобар 1866, а тиме и припрема гробља за сахрањивање, највероватније су радови на гробљу завршени на време за разлику од болнице, а гробље је почело да функционише по првобитном плану у другој половини 1866. године. У сваком случају, 12. септембар 1866, када је на Војничком гробљу у Шумарицама сахрањена прва особа, можемо сматрати датумом настанка овог гробља.

Анализом података из матичних књига долазимо до неколико закључака. Као што сугерише сам назив локалитета, на Војничком гробљу у крагујевачким Шумарицама по правилу су сахрањивана искључиво војна лица. Ипак, било је и преседана, попут два покопана робијаша, иначе сахрањиваних на тзв. „робијашком гробљу”, једног цивилног радника Војнотехничког завода, као и лица преминула од „азијатске колере” 1913, која су сахрањена на Војничком гробљу због

---

<sup>5</sup> Исто, 485–487.

<sup>6</sup> Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК), фонд К 486, Збирка матичних књига – Матичне књиге умрлих крагујевачке Старе цркве, књига бр. 90, упис бр. 184.

његове удаљености од града. Међу сахрањеним војницима већину су чинили младићи на служењу војног рока у Крагујевцу – редови (свих родова војске), затим војници мобилисани током ратних дејстава или регрутовани за војне вежбе, добровољци, војни службеници при Шумадијској дивизији и Војнотехничком заводу, као и питомци крагујевачке Војнозанатлијске (1854) и Артиљеријске подофицирске школе (1890). Изузетак од правила чинили су официри који су, иако би такође преминули у Војној болници, махом сахрањивани на Варошком гробљу, као угледни чланови друштва. Било је и случајева преузимања посмртних остатака од стране породица и покоп војника у њиховим родним местима, али су дозволе за тако нешто биле ретке (забележено је свега тридесетак таквих случајева).

Преминули војници су потицали из свих крајева Србије, а било је војника из других држава и области, попут српских добровољаца из Црне Горе, Босне, Бугарске, Аустрије, Турске и Русије, али и руских војника током ратова са Османским царством 1876–1878. Махом се радило о младићима у раним двадесетим годинама. Најмлађи је био седамнаестогодишњи питамац Артиљеријске подофицирске школе Миливоје У. Новаковић из Ужица, који је преминуо од шлога<sup>7</sup>, а најстарији шездесетдвогодишњи добровољац Новица Лопушина из Реткоцера (општина Медвеђа), који је преминуо од рана задобијених у Првом балканском рату<sup>8</sup>.

Све до ратова 1912–1918. доминантан узрок смрти била је болест (преко 90% преминулих), затим ратне ране, па несрећни случајеви (нпр. дављење у Лепеници или шурење врелом водом), а најређе убиства/самоубиства и стрељање. Готово половина сахрањених до 1912. године умрла је од запаљења плућа, па се слободно може рећи да је ова болест била „капетан убица”, како ју је у XIX веку сликовито означио канадски лекар Вилијам Ослер. Без антибиотске терапије, која се јавља тек пред Други светски рат, било је веома тешко борити се против ове болести. Високој стопи смртности кумовали су и лоши санитарски услови у крагујевачкој Војној болници. Др Владан Ђорђевић помиње један занимљив случај пацијента који је преживео веома

---

<sup>7</sup> ИАШК, К 486, књига бр. 100, упис бр. 75.

<sup>8</sup> ИАШК, К 486, књига бр. 82, упис бр. 257.



сложену операцију вађења гуке из врата, због чега је интервенцији присуствовао и сам министар војни. На жалост, после опоравка преминуо је од упале плућа коју је зарадио док се шетао по болничким ходницима, који нису имали добро регулисану вентилацију, већ је стално дувала снажна промаја.<sup>9</sup> Већина гробних места у том периоду била је обележена само дрвеним крстовима (крстачама), док су надгробне споменике подизале углавном имућније породице.

Војничко гробље у Шумарицама значајно се увећава током балканских ратова (1912–1913), када се велики број рањеника смешта у крагујевачку Војну болницу, једну од три сталне војне болнице у Србији с почетка XX века<sup>10</sup>. По завршетку сукоба на гробљу је било сахрањено преко 1.000 војника. И док су се још видале ране после балканских ратова, уследио је нови сукоб, овога пута светских размера. Страхоте Великог рата (1914–1918) нису заобишле ни Крагујевац, напротив. Град који је после трагедије октобра 1914. постао стрељани град, био је окружен гробовима и 1914–1915. Повољан стратешки положај у центру Шумадије, као и релативна удаљеност од првих линија фронта, пресудно су утицали да Крагујевац постане један од најбитнијих центара државних, војних и санитетских власти током 1914. и 1915. године. Због великих битака (посебно на Церу и Колубари), Окружна и Шумадијска стална војна болница<sup>11</sup> у Крагујевцу биле су недовољне за пријем огромног броја рањеника, како српских, тако и заробљених аустроугарских, те је убрзо формирано чак осам резервних војних болница. У том периоду у Крагујевцу је боравио и др Лазар Генчић, начелник санитета Врховне команде и дугогодишњи управник крагујевачке Војне болнице. Као и раније, већина војника преминулих у некој од ових болница сахрањивани су на Војничком гробљу у Шумарицама, које се за кратко време удвостручило.

Таман када је непријатељ одбачен преко Саве, Дунава и Дрине и када је оружје привремено утихнуло, над државом се надвила нова

<sup>9</sup> Владан Ђорђевић, *Историја српској војној санишети, Књ. 1, 1835–1875: историја српској војној санишети за првих 40 година његовој развојка* (Београд: Државна штампарија, 1879), 424.

<sup>10</sup> Друге две сталне војне болнице биле су у Београду (1848) и Нишу (1878).

<sup>11</sup> Назив који се званично користио за крагујевачку Војну болницу од 1901. године.

трагедија – крајем 1914. године Србију је захватила велика епидемија тифуса, која је у Крагујевац стигла са доласком огромног броја рањених војника. Читав град се претворио у велику пољску болницу. Упркос пожртвовању медицинског особља, домаћег и страног, епидемија тифуса оставила је катастрофалне последице у Србији – умрло је око 150.000 људи. Током врхунца епидемије (јануар–март 1915) у Крагујевцу је дневно умирало 5–20 војника, па чак и 24 (највећи забележени број 28. јануара и 22. марта)<sup>12</sup>, који су сахрањивани у масовним гробницама, са заједничким дрвеним крстом и бројевима као ознаком уместо имена<sup>13</sup>. На основу сачуваних статистичких података др Владимира Станојевића<sup>14</sup>, од почетка ратних дејстава, па до потпуног нестанка тифуса (од августа 1914. до октобра 1915) у свим болницама Крагујевачког гарнизона умрло је 3.449 војника, од чега 1.811 од заразних болести.<sup>15</sup> Међутим, ни то није био крај страдањима. Већ 5. октобра 1915. уследила је нова офанзива Централних сила на Краљевину Србију, која је завршена окупацијом земље и *Албанском пољомом*, тј. повлачењем српске војске и великог броја цивила преко Албаније у Грчку.

После уласка окупаторских трупа у Крагујевац 1. новембра 1915, Војничко гробље у Шумарицама није утихнуло, напротив. С обзиром на то да су Срби на гробљу поред својих сахрањивани и војнике Двојне монархије, аустроугарске власти одлучиле су да наставе са тим обичајем.

<sup>12</sup> Статистички подаци прикупљени из четрнаестотомне публикације Министарства одбране *Полис војних и цивилних губишака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату – архивска грађа Војној архиви* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019).

<sup>13</sup> Моника Стенли, „Мој дневник у Србији (1. април – 1. новембар 1915)”, у: *Болница Штобарш*, уредник и приређивач Татјана Јанковић (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2018), 45, 102.

<sup>14</sup> Др Владимир Станојевић био је српски војни лекар, историчар медицине, хонорарни професор историје медицине, оснивач Музеја српског лекарског друштва, учесник ратова 1912–1918, као и носилац бројних војних признања. Током 1914. и 1915. служио је као лекар пољске болнице Комбиноване дивизије и управник Моравске сталне војне болнице у Нишу.

<sup>15</sup> Владимир Станојевић, „Пегави тифус у српској војсци 1914. и 1915”, у: *Историја српској војној саниџерије – Наше ратно саниџерско искуство*, уредник и приређивач Владимир Станојевић (Београд, В. Станојевић, 1925), 331–332.



Аустроугарски војници на Војничком гробљу у Шумарицама, после постављања споменика лава у средишту гробља 1916. године

Другим речима, од тог тренутка, па до ослобођења Крагујевца 1918, сви аустроугарски војници који би преминули у Крагујевцу сахрањивани су у Шумарицама. За њих је 1917. године направљена посебна парцела на гробљу, а нешто раније (1916) уређен је значајан део гробља настао током првих година Великог рата. Осим тога, адаптирана је централна парцела с циљем постављања споменика, који је као ратни плен пребачен из Венчачког рудника у Шумарице током лета 1916. Реч је о монументалном споменику лава од мермера, израђеног у природној величини, а првобитно намењеном за маузолеј Карађорђевића на Опленцу. За овај споменик аустроугарске власти су припремиле високо озидано постоље, на коме су уgravирали латинске речи *Pro Patria* (За домовину), које су после рата измењене у *Захвална ошацибина 1914–1918*.<sup>16</sup> За разлику од њих, немачки окупатори, који су

<sup>16</sup> Драгољуб Н. Бакић, *Пет векова Крагујевца* (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 1972), 241–242; Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, fond KGr.A. 9–8, Kriegsministerium, AT-OeStA/KA 1916 9./KGr.A. 9-8/32 7548 (Аустријски државни архив у Бечу – Ратни архив, фонд Министарство рата, Документација о пројекту

боравили у граду свега неколико месеци, покопавали су своје војнике у кругу крагујевачког Војнотехничког завода.

Установљено правило сахрањивања војника преминулих у Шумарицама наставиће се и у Краљевини Југославији. Наравно, више се није радило о српским, већ о југословенским војницима. Већина њих били су и даље Срби, али ће се појављивати и припадници других националности, са свих простора новоформиране државе. Због далеко бољих санитарских прилика (располагање модернијом медицинском опремом и већим дијапазоном лекова, укључујући прве антибиотике) број смртних случајева, а тиме и укопа војника био је знатно мањи него у XIX и почетком XX века.

Два значајна догађаја десила су се на гробљу између два светска рата. Поменули смо да су током Првог светског рата Немци своје војнике махом сахрањивали на гробљу које се налазило у оквиру Војнотехничког завода, уз обалу реке Ждралице, код ушћа исте у Лепенцицу. После велике поплаве 1925. део гробља однела је бујица. Градске власти су одлучиле да се гробље прекопа и остаци немачких војника пренесу и закопају на Војничко гробље у Шумарицама. То је и спроведено, а кости немачких војника су положене у заједничку гробницу на источној граници гробља. У њој су положени посмртни остаци између 60 и 70 војника.<sup>17</sup>

Велики државни пројекат санације Војничког гробља у Шумарицама реализован је од 23. августа 1928. до 2. јуна 1930. Тада је уређено 16 парцела на гробљу, од чега 12 парцела за војнике преминуле у Првом светском рату, једна за војнике умрле пре Првог светског рата (од 1866. до 1914), једна за војнике покопане после Првог светског рата, централна парцела (без гробова) са спомеником лава и

---

споменика за Војничко гробље у Шумарицама из 1916. године, Информативни материјал). Пребацавање скулптуре лава из Венчачког каменолома на Војничко гробље у Шумарицама спровело је Девето одељење аустроугарске војске (између осталог задужено за војничка гробља), које је маја 1916. припремило пројекат пребацавања споменика – убрзо потом одобреног од стране Врховне команде у Бечу.

<sup>17</sup> Архив Југославије (АЈ), фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије (МПКЈ), фасцикла 217, Извештај вишег војног свештеника III класе Комнена Поповића, Информативни материјал.

простором за сахрањивање војника у будућности. Парцеле у којима су лежали посмртни остаци војника из Првог светског рата, а које су заузимале две трећине гробља, подељене су на следећи начин: девет мешовитих парцела са српским и окупаторским војницима са укупно 42 реда гробова; једна парцела искључиво са српским и једна само са аустроугарским војницима, као и парцела за војнике исламске вере (припаднике било српске или аустроугарске војске). Читав простор ограђен је летвицама и жицом, формиране су пешачке стазе, обновљена је дрвена ограда око споменика лава, а подигнута је и кућа за сталног чувара гробља. На локалитету су остале десетине камених надгробника из времена пре и после Великог рата, као и 43 споменика на парцелама из Великог рата од којих су 37 били са епитафима на српском, три на немачком и три на мађарском језику. Са гробља су уклоњене све старе крстаче, уместо којих је постављено 3.200 нових дрвених крстова, на којима је, као током Првог светског рата, уместо имена стајао број исписан фарбом. Гробље је се 2,67 хектара површине било највеће у Србији и треће српско војничко гробље у свету, после Зејтинлика у Солуну и Јиндриховаца у Чешкој, на којима је појединачно почивало више од 7.000 српских војника.<sup>18</sup>

## Немачки интерес за сепулкрални локалитет у Шумарицама

Док је Краљевина Југославија све теже истрајавала у својој политици неутралности, у нацистичкој Немачкој увелико су прављени планови за балкански простор. Један од тих планова тицао се и Војничког гробља у Шумарицама, пре свега због чињенице да је на њему био сахрањен и значајан број етничких Немаца, припадника било немачке или аустроугарске војске у Великом рату. Интересовање Берлина за своје војнике сахрањене у Крагујевцу, али и Србији уопште, јавља се убрзо по завршетку Првог светског рата. У сачуваној архивској грађи можемо пратити кореспонденцију која се посредством Немачке амбасаде у Београду још од 1922. водила између немачког

---

<sup>18</sup> АЈ, МПКЈ, фасцикла 217, Документација о санацији Војничког гробља у Шумарицама 1928–1930, Информативни материјал.

Министарства спољних послова и Савеза за бригу о немачким ратним гробовима (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge) с једне, и надлежних југословенских власти с друге стране. У наредних двадесет година значајан број немачких стручњака и дипломата посетиће Крагујевац и обићи Војничко гробље у Шумарицама, на коме је од 1925. почивало више десетина немачких војника из Првог светског рата. Као резултат тих посета појавиће се неколико предлога у вези са њиховим посмртним остацима.

Најпре извесни др Андерсон, немачки дипломата, 1928. предлаже да се тела 15 немачких војника сахрањених на Дренак брду у селу Горње Комарице код Крагујевца пребаце на шумаричко Војничко гробље и да се ту положи поред својих раније покопаних сународника.<sup>19</sup> Већ наредне године (августа 1929), исти предлог заступа и Еуген Клетти (Eugen Klethi), виши службеник Савеза за бригу о немачким ратним гробовима. Он предлаже да се на Војничко гробље пребаце и 34 немачка војника сахрањена у Баточини, с обзиром на то да су њихови гробови запуштени и да се налазе у лошем стању. У свом извештају Клетти похваљује локалну крагујевачку управу за добро обрађивање погребног простора у Шумарицама (уређење гробља било је у току приликом његове посете), уједно описујући гробницу са немачким војницима: „Хумка на гробници 68 војника спласла је, а око ње не постоји посебна заштитна ограда, док на самој гробници стоји мали дрвени крст, са именом само једног сахрањеног војника.”<sup>20</sup>

У исто време када и Клетти (августа 1929), Војничко гробље у Шумарицама обишао је и пејзажни архитекта Тишлер (Herrn Gartenarchitekt Tischler), који је дао потпуно другачији предлог од својих колега. Наиме, Тишлер је сматрао да се војничка гробља у Краљеву и Крушевцу налазе у бољем стању него оно у Крагујевцу, и да је самим тим пожељније да се посмртни остаци немачких војника са шумаричког гробља пребаце на једно од војничких гробља у поменутиим градовима. Овој идеји оштро се супротставио архитекта

---

<sup>19</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, fond r1, Kriegergräber und Denkmäler, 1928\_r1-96\_1927–1928 (Политички архив Министарства спољних послова Немачке, фонд Ратна гробља и споменици, Документација о ратним гробљима и споменицима у Југославији, Информативни материјал).

<sup>20</sup> Исто, 1929\_r1-97\_1928–1929.

у пензији и виши саветник Ерих Рихтер (Erich Richter) из Берлина, наводећи да су скелети већ једном пребацивани (са простора Војно-техничког завода), као и да је 1925. одржано опело за војнике, те да не би било умесно да се све то изнова ради. С друге стране, Рихтер је сматрао да треба размотрити Клетијеву идеју за пребацивање војника из Баточине и са Дренак брда на крагујевачко Војничко гробље, што је потом немачки амбасадор у Београду Адолф Кестер (Adolf K ester) и предложио Министарству спољних послова у Берлину.<sup>21</sup>

После мноштва оваквих извештаја из читаве Југославије, после ступања нациста на власт формирана је посебна немачка комисија (1934), на челу са поменутиим Еугеном Клетијем, која је имала задатак да изврши откопавање гробова немачких војника у Југославији и да посмртне остатке пренесе у места у којима су постојала већа војничка гробља или у којима је планирано подизање спомен-костурница ради лакше бриге о њима. За завршетак повереног задатка дат је рок од три године (1934–1937).<sup>22</sup> Није познато да ли је у том периоду (или нешто касније) дошло до раније предложеног пребацивања посмртних остатака немачких војника са Дренка и из Баточине на Војничко гробље у Шумарицама – иако има снажних индиција да је та идеја реализована (види фусноту 25). Без обзира на то, један други документ Еугена Клетија веома је драгоцен. Ради се о кратком досијеу о шумаричком Војничком гробљу (који је приредио сам Клети), у коме се налази статистички формулар о гробљу, попуњен 19. новембра 1938. У њему Клети наводи да се на Војничком гробљу у Крагујевцу налази 580 гробова са 650 покопаних аустроугарских војника немачке националности и да се махом ради о појединачним гробовима Аустријанаца, означеним дрвеним крстовима са бројевима, без имена.<sup>23</sup> Будући да је 12. марта 1938. извршен аншлус (припајање) Аустрије нацистичкој Немачкој, јасно је зашто су берлинске власти

<sup>21</sup> Исто, 1929\_r1-97\_1928–1929, 1929\_r1-98\_1929–1930, 1929\_r1-99\_1930–1931.

<sup>22</sup> И.П., „Откопавање немачког гробља у Смедеревској Паланци”, *Правда*, Београд, 22. децембар 1934, стр. 9.

<sup>23</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, fond r1, Kriegergräber und Denkmäler, 1938\_r1-110\_1938–1939 (Политички архив Министарства спољних послова Немачке, фонд Ратна гробља и споменици, Документација о ратним гробљима и споменицима у Југославији, Информативни материјал).

постале заинтересоване и за аустроугарске војнике сахрањене у Шумарицама. Наравно, интересовање је искључиво било усмерено на војнике немачког етницитета.

Као што видимо, Еуген Клетти је наставио са својом мисијом и пошто је његова држава постала нацистичка (1933). Штавише, он напредује и од 1934. видимо га као првог човека Фолксбунда<sup>24</sup> задуженог за Југославију. У том својству Клетти ће бити активан и током Другог светског рата. Упркос томе што је Краљевина Југославија била неутрална првих година рата (1939–1941), власти Трећег рајха су још тада припремале свој план за Војничко гробље у Шумарицама. То потврђује документација Немачке амбасаде у Београду, као и Клеттијеви извештаји и предлози из поменутог периода. Ти предлози су, између осталог, подразумевали проширивање најисточније парцеле на гробљу, где су лежали посмртни остаци немачких војника из Првог светског рата – са циљем подизања споменика у њихову част, као и сахрањивања немачких војника у будућности. Најзначајнија преписка у том погледу одвијала се крајем 1940. и почетком 1941, како се ближило разрешење питања приступања Краљевине Југославије Тројном пакту. Тако, 18. септембра 1940. Немачка амбасада извештава Министарство спољних послова у Берлину да се на крагујевачком Војничком гробљу међу 4.700 сахрањених војника налазе и грбови аустроугарских војника немачке народности из Првог светског рата; да су југословенске власти уложиле 100.000 динара за санацију гробља, али да се оно десетак година после уређења налази у доста лошем стању. Амбасада предлаже да немачка држава узме ствар у своје руке и да се подржи Клеттијев став по питању гробља. У наставку извештаја Амбасаде налази се и Клеттијев предлог од 7. септембра 1940, у коме представник Фолксбунда сугерише да се сви аустроугарски војници немачке националности преместе у празну централну парцелу око споменика лава, а да се на бочним странама споменика уклеше натпис на немачком језику у част умрлих ратника. Око парцеле би се направио бедем од природног камена (висине 75 см, дебљине 50 см, и са улазом ширине два метра), а сама парцела би била украшена разним врстама цвећа. Пошто је Клеттијев предлог стигао у Берлин, на њега је 24. јануара 1941. реговао Валтер Боурвиг (Walther

---

<sup>24</sup> Скраћени назив за Савез за бригу о немачким ратним гробовима (прим. аут.)



Bourwieg), директор Централне управе за војне губитке и војне гробове (Zentralnachweiseamt für Kriegerverluste und Kriegergräber), који је захтевао да на централној парцели сваки војник буде означен својим именом, као и да ту треба пренети и посмртне остатке 175 припадника немачке армије из Првог светског рата<sup>25</sup>, који се такође налазе на гробљу. Уследио је Клетијев одговор (17. фебруара 1941), у виду компромисног предлога да се уместо појединачног означавања гробова приступи постављању мањих надгробника од небрушеног камена са именима више војника. Један такав сепулкрални камен садржао би шест до осам имена, што је значило да би се направило око стотинак колективних надгробних споменика. Клети се истовремено сложио са иницијативом да се у централну парцелу пребаце и посмртни остаци немачких војника из Првог светског рата. Овај ревидирани Клетијев предлог 24. фебруара 1941. подржао је директор Боурвиг, што је значило да се може кренути са реализацијом пројекта.<sup>26</sup> Од тог тренутка, проћи ће само два месеца док се Клетију не пружи шанса да на терену реализује своје идеје.

## У српском вихору Другог светског рата

Шумарице су 1931. године биле обухваћене Генералним регулационим планом града Крагујевца, који је предвиђао да се на том простору образује велики Народни парк. То је формално и учињено исте године, а до почетка Другог светског рата у Шумарицама су изграђене пешачке стазе и Ловачки дом (на месту где се данас налази Хотел „Шумарице“), док су зелене површине култивисане. Међутим, уместо да овај парковски простор постане прави украс града и оаза мира – он ће убрзо постати место трагедије.

---

<sup>25</sup> Овај број упућује на помисао да су немачки војници сахрањени у Баточини и на Дренак брду ипак били пренети на Војничко гробље у Шумарицама тридесетих година XX века, а са њима могуће и један број немачких војника са других локалитета у близини Крагујевца.

<sup>26</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, fond r1, Kriegergräber und Denkmäler, 1941\_r1-104\_1939–1941 (Политички архив Министарства спољних послова Немачке, фонд Ратна гробља и споменици, Документација о ратним гробљима и споменицима у Југославији, Информативни материјал).

Устанак четничког и партизанског покрета отпора у Србији током лета 1941. довео је до стварања значајне слободне територије. Немачка Врховна команда реаговала је на овакву ситуацију постављањем аустријског генерала Франца Бемеа (Franz Friedrich Vöhme) за главнокомандујућег у Србији, с циљем уништења устанка по сваку цену. Преузевши војну и извршну власт у окупираној Србији, генерал Беме кренуо је у акцију 22. септембра 1941, у потпуности остваривши свој циљ до краја године (13. децембра офанзива је званично завршена). Но, генерал Беме остаће упамћен у историји не по успешним војним акцијама, већ по застрашујућој свирепости, која ће само током јесени 1941. коштати грађане Србије готово 30.000 живота. Ослањајући се на директиве Адолфа Хитлера и фелдмаршала Вилхелма Кајтела од 16. септембра 1941, које су предвиђале драконске мере за гушење устанка, Беме је упутио својим подређенима фамозну наредбу 10. октобра 1941, у којој је између осталог писало:

„Буде ли губитака међу немачким војницима или 'фолксдојчерима', територијално надлежни команданти, све до команданта пука закључно, наредиће одмах стрељање противника према следећим стопама:

а) За сваког убијеног немачког војника или 'фолксдојчера' (мушкарца, жену или дете) 100 заробљеника или талаца;

б) За сваког рањеног немачког војника или 'фолксдојчера' 50 заробљеника или талаца.

Стрељање ће извршити трупе.<sup>27</sup>

Недуго затим, као последица ове наредбе, дошло је до *Крагујевачкој масакра*. Наиме, на основу споразума о заједничким акцијама партизана и четника из септембра 1941, припадници оба покрета ослободили су Горњи Милановац 29. септембра. Том приликом заробљен је и део немачких војника, које су четници транспортовали у мионичко село Планиницу, где је формиран привремени војни логор. Уследиле су немачке акције из правца Крагујевца с циљем ослобођења ових војника. У покушају од 14. до 16. октобра у четничко-партизанским

---

<sup>27</sup> Наредбе генерала Vöhme-а од 10 X 1941 год., *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату југословенских народа, Том 1 (Књ. 1), Борбе у Србији 1941. год.* (Београд: Војноисторијски институт Југословенске армије, 1949), 502–503.

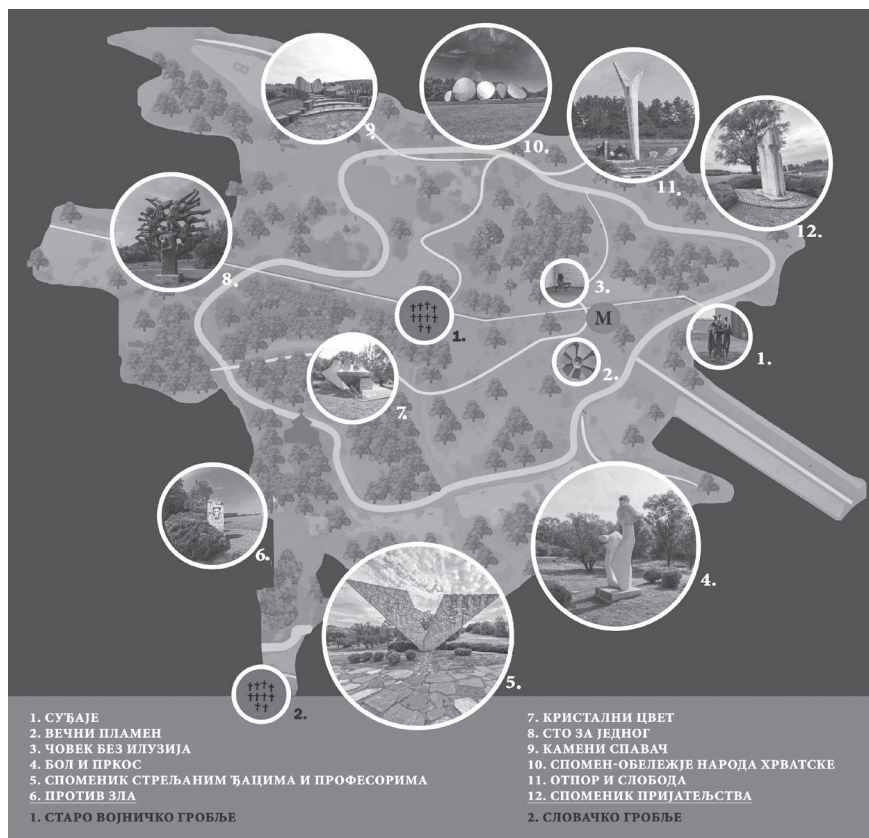
заседама, посебно на Рапај Брду код Горњег Милановца и на локалитету Думача између села Љулака и Бара, погинуло је 10, а рањено 26 немачких војника. После тога, а на основу наредбе генерала Бемеа, пресуда је пала на Крагујевац, у коме је за одмазду морало да се стреља 2.300 људи. Уследила је трагедија 19, 20. и посебно 21. октобра 1941, када је у Крагујевцу (претежно Шумарицама) и околини стрељано око 3.000 цивила<sup>28</sup>, међу којима и преко 300 дечака школског узраста, старих између 11 и 19 година. У безочном лудилу зло је превазишло и своју утврђену квоту за стрељање.<sup>29</sup> Центар круга стрељања 21. октобра у Шумарицама било је Војничко гробље, тада већ перципирано од окупатора као нацистичко место поноса, с обзиром на значајан број Немаца сахрањених на њему. Са средиштем на Војничком гробљу, непознати војни планер исцртао је круг полу-пречника 1.000 метара и по њему места најадекватнија (најтежа за бекство) за стрељање група.<sup>30</sup> Тај круг смрти условио је да после рата Крагујевац добије Спомен-парк површине 352 хектара, који је Шумарице претворио у круг сећања.

Иако су Шумарице данас меморијално место посвећено жртвама октобарског стрељања, намере нацистичке Немачке за овај простор, посебно за Војничко гробље, биле су посве другачије, као што смо приказали у претходном поглављу. Убрзо после капитулације Краљевине Југославије и успостављања Србије као територије под непосредном немачком војном управом, Еуген Клетти постављен је за главног представника (делегата) Фолксбунда за Србију. Пошто је устанак у Србији угушен децембра 1941, Клетти је несметано могао да се посвети свом послу, а један од приоритета свакако му је било Војничко гробље у Шумарицама и пројекат који је за њега већ био спреман.

<sup>28</sup> Установа Спомен-парк „Крагујевачки октобар” има податке за 2.796 стрељаних лица и 62 преживеле особе у ова три дана. Тај број, наравно, није коначан, а истраживања овог случаја трају и данас.

<sup>29</sup> Више о крагујевачкој трагедији из октобра 1941. види у књигама *Име и број: Крагујевачка трагедија 1941*. Станише Бркића (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2007) и *Лейеза смрти: вишедисциплинарни приступ и уредне методологије у реконструкцији моштва и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*. Виктора Бејатовића (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2017).

<sup>30</sup> Верољуб Трифуновић, *Урбанизам Крагујевца: 20. век; Књига прва – период од 1878. до 1974. године* (Крагујевац: Дирекција за урбанизам и изградњу, 2004), 139.



Мапа Спомен-парка „Крагујевачки октобар” у Шумарицама, са споменицима и гробљима који се налазе на његовој територији, укључујући и Старо војничко гробље у средишту меморијала

Пошто су завршени припремни радови током пролећа 1942, Клети 24. јуна исте године извештава Делегацију за ратне гробове у Југославији (Delegierte für Kriegsgräberflege in Jugoslawien) да су под немачком контролом започели радови на обједињавању „Немачког гробља у Шумарицама”, тачније на обједињавању посмртних остатака свих војника немачке националности из Првог светског рата, били они припадници немачке или аустроугарске војске.<sup>31</sup>

<sup>31</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, fond r1, Kriegergräber und Denkmäler, 1942\_r1-105\_1941–1943 (Политички архив Министарства спољних послова Немачке, фонд

У почетку је наређено начелнику крагујевачке полиције да одради читав посао, а он је у ту сврху ангажовао политичке затворенике. Међутим, пошто су радови текли изузетно споро, Клети је реаговао код немачких војних власти, па су убрзо затвореници замењени знатно бржим и ефикаснијим радницима из Националне службе за обнову Србије<sup>32</sup>. У извештају од 7. септембра 1942. Клети обавештава надређене да су предвиђени радови обављени између 9. јуна и 25. августа, и да су том приликом посмртни остаци 3.274 војника сахрањених за време Првог светског рата (како немачких и аустроугарских, тако и српских) пребачени у централну гробницу око споменика лава. Клети истиче да се знају имена 175 војника немачке и 69 војника српске армије, као и имена свега пет припадника аустроугарске војске из аустријског и седам из угарског (мађарског) дела некадашње Двојне монархије. Пре саме ексхумације уклоњени су сви крстови постављени 1928–1930, као и камени надгробници војника из Великог рата, од којих су неки уз сагласност породица релоцирани на парцелу са сахрањенима од 1866. до 1914<sup>33</sup>. Истовремено је додатно проширена најисточнија парцела на гробљу, са гробним местима за немачке војнике погинуле у Другом светском рату (првобитно проширење ове парцеле учињено је одмах по окупацији Крагујевца). Том приликом, посмртни остаци српских војника сахрањених до Првог светског рата и југословенских војника покопаних после Првог светског рата нису дирани. На крају рапорта делегат Фолксбунда истиче да ће се наставити радови на уређењу централне гробнице-костурнице, у виду израде нових надгробних споменика са познатим именима немачких војника, подизања масивног каменог бедема око

---

Ратна гробља и споменици, Документација о ратним гробљима и споменицима у Југославији, Информативни материјал).

<sup>32</sup> У питању је служба организована од стране колаборационистичке владе Милана Недића, с превасходним циљем помоћи Немцима у радној снази и упошљавања младих људи, тј. њиховог изоловања од партизанске и четничке агитације. Ова служба сматрана је војном обавезом.

<sup>33</sup> Интересантно је да је Клети током ексхумације за тај чин тражио дозволу родбине покопаних војника. Негативан одговор родбине, наравно, није значио и обустављање ексхумације дотичног војника. Овим поводом захваљујемо се на сведочењу госпођи Јасни Шестак, рођаци резервног потпоручника Милосава Ђ. Илића, сахрањеног на шумаричком Војничком гробљу 1915, а ексхумираног 1942. године (усмено казивање, разговор са аутором, јануар 2021).

гробнице, чишћења споменика мермерног лава и урезивања немачких натписа на истом.<sup>34</sup>

Један од преживелих (спасених) са стрељања 21. октобра 1941. песник и професор историје и књижевности Светислав Максимовић у својим ратним мемоарима, између осталог, сведочи и о ексхумацијама које су лета 1942. спроведене на Војничком гробљу у Шумарицама: „Наши ученици, који су завршили испит зрелости, по новом закону, свакако по њиховом захтеву, морају да прођу кроз Националну службу, која је у ствари војничка установа. У њој врше обуку наши официри. Један од првих послова је да копају општинска и државна поља, а у другом да помажу окупатору на прузи и путевима. Међутим, окупатор је нашао за њих други посао: он је донео одлуку да у току 1942. године прекопају војничко гробље. Наређено им је да кости сложе у једну општу гробницу која ће се звати костурница. Ради тога они прекопавају гробове војника од 1914–1918. године. Утисци су мучни. Многи то једва врше. Најпосле силазе у гробницу и као гробари разбијају сандуке, купе рукама лобање, руке, бутне кости, грудни кош и слажу у општу гробницу. Кости имају чудан звекет, а по боји су неке црне, неке беле. На том послу се руши нежност и самилост. Сви постају груби, тврди, безосећајни. Тако добијамо младиће који грубим покретима чупају крстове или седе на гробовима и одмарају се са цигаретом у устима. Војничко гробље је ограђено шумом у којој су стрељани њихови другови и професори, комшије и рођаци 21. октобра 1941. године.”<sup>35</sup>

Клетијев извештај из септембра 1942. употпуњен Максимовићевим сведочењем изузетно је важан, јер указује на три битне чињенице. Прва се тиче концепције уређења гробља, која је од идеје стварања самосталне гробнице Немаца из Првог светског рата у међувремену трансформисана у пројекат креирања заједничке гробнице свих страдалих војника у периоду од 1914. до 1918, будући да је током ексхумација било неизводљиво утврдити етницитет већине војника. Друга

---

<sup>34</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, fond r1, Kriegergräber und Denkmäler, 1942\_r1-105\_1941–1943 (Политички архив Министарства спољних послова Немачке, фонд Ратна гробља и споменици, Документација о ратним гробљима и споменицима у Југославији, Информативни материјал).

<sup>35</sup> Светислав М. Максимовић, *Они су нас убијали* (Крагујевац: Нова светлост, 1990), 151.

се односи на чињеницу да је Војничко гробље у Шумарицама у потпуности изменило свој изглед током лета 1942, и да се од тог тренутка састојало од само четири парцеле – централне (око споменика лава), у којој су покопани војници из Првог светског рата; северне у којој су почивали српски војници сахрањени до Првог светског рата; западне са посмртним остацима југословенских војника преминулих између два светска рата; и источне са телима немачких војника погинулих током Другог светског рата. Трећа чињеница тиче се броја сахрањених војника на гробљу. Наиме, док су подаци из свих других извора упућивали само на приближан број покопаних лица на Војничком гробљу током Великог рата, ексхумирање самих скелета које је спровео Клети (на основу документације и мапа југословенских власти) најпрецизније указује на број особа сахрањених на гробљу током Првог светског рата – 3.274, од чега 175 немачких и 3.099 српских и аустроугарских војника (процена је да су од тог броја две трећине чинили српски војници). Овај број је готово истоветан броју надгробних обележја која су се до ексхумације налазила на парцелама из Великог рата – 43 камена надгробника за период од 1914. до 1918. и 3.200 дрвених крстова постављених од 1928. до 1930. године.

У наставку комуникације између немачких државних органа, Врховна команда Вермахта је 16. октобра 1942. обавестила Министарство спољних послова о лошем стању немачких гробова из Првог светског рата на Војничком гробљу у Крагујевцу. На тај допис Клети је реаговао већ 30. октобра 1942. изјавивши да су радови на уређењу гробља (централне парцеле) у току и да успешан завршетак зависи како од финансијских могућности, тако и од ефикасности српских власти и радника за које није имао речи хвале.<sup>36</sup> Последњи расположиви извештај о шумаричком Војничком гробљу у Другом светском рату датира из 1. марта 1943. У њему Клети од своје централе потражује финансијска средства за период од 1. априла 1943. до 31. марта 1944, неопходна за уређење немачких војничких гробља на десет локација у Србији (у Ваљеву, Крагујевцу, Нишу, Лесковцу, Јагодини,

---

<sup>36</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, fond r1, Kriegergräber und Denkmäler, 1942\_r1-105\_1941–1943 (Политички архив Министарства спољних послова Немачке, фонд Ратна гробља и споменици, Документација о ратним гробљима и споменицима у Југославији, Информативни материјал).

Гуприји, Параћину, Сталаћу, Крушевцу и Александровачкој Жупи), као и за одржавање других. О значају Војничког гробља у Шумарицама за немачку окупациону власт најбоље говори податак да је од десет гробаља које је требало уредити у Србији највише новца тражено за локалитете у Ваљеву (15.000 марака) и Крагујевцу (12.000 марака). За сређивање осталих осам гробаља укупно је тражено 18.000 марака. Документ је занимљив и због навођења годишње плате Еугена Клетија, која је износила завидних 21.430 марака.<sup>37</sup> Послератни Клетијеви извештаји указују да делегат Фолксбунда до краја свог мандата у Србији (до ослобођења Крагујевца октобра 1944) није успео да реализује своју идеју за постављање нових надгробних обележја, али да је ипак довршио камену ограду око централне гробнице, што доказују и његове сачуване фотографије гробља које се данас чувају у документацији Фолксбунда у Берлину.<sup>38</sup> Клетијеви извештаји и фотографије доказују и да фотографија Милована Ракоњца објављена 1. октобра 1998. у часопису *Пољеди* није настала по завршетку Другог светског рата од његових руку – будући да се на истој виде дрвени крстови постављени на гробљу 1928–1930, као и дрвена ограда око споменика лава, подигнута после Првог светског рата, који су уклоњени од стране Еугена Клетија за време Другог светског рата. Самим тим, казивање о рушењу и паљењу крстача српских војника од стране послератних комунистичких власти, које после објављивања поманутог новинског чланка у *Пољедима* доминира код већине грађана Крагујевца као истинито, представља исконструисану причу. Но, као и све ствари које се деценијама прећуткују – попут вишедеценијског брисања Старог војничког гробља у Шумарицама из културе сећања Крагујевчана, али и читавог српског народа. Онога тренутка када најзад изађу на видело, далеко су од рационалног и истинитог.

За време читавог периода окупације Крагујевца у Другом светском рату (11. април 1941 – 21. октобар 1944), на шумаричком

<sup>37</sup> Исто, 1943\_r1-106\_1943–1944.

<sup>38</sup> Клетијеви извештаји и фотографије шумаричког Војничког гробља после Другог светског рата уступљени су од стране службеника Фолксбунда Роберта-Белала Заке (Robert-Bellal Zaka), коме се овом приликом захваљујемо, као и професору историје Андреасу Роту (Andreas Roth) на тумачењу прикупљене грађе на немачком језику. Robert-Bellal Zaka, и-мејл послат аутору 22.8.2019.



Војничком гробљу сахрањивани су припадници Вермахта, на проширеној источној парцели уз забран. На основу евиденције Фолксбунда и Одељења ПА Савезног архива Немачке (Bundesarchiv/PA), који чувају персоналне податке о немачким војницима из оба светска рата, са знајемо да је у том раздобљу сахрањено 186 немачких војника, међу којима и 10 погинулих на путу Крагујевац – Горњи Милановац средином октобра. Због њих је извршена одмазда у Крагујевцу октобра 1941, као и два погинула током самог стрељања у Шумарицама (код Артиљеријске касарне) од тзв. „пријатељске ватре”. Осим њих, током Другог светског рата и непосредно после њега (у заробљеништву), у Крагујевцу су сахрањена још 464 немачка војника, углавном на заробљеничком гробљу на Метином Брду, али и на Варошком и другим крагујевачким цивилним гробљима, док се за један број војника не зна место покопа.<sup>39</sup> У наведеном периоду на локалитету су сахрањивани и припадници српских колаборационистичких снага – недићевци и љотићевци. Међутим, њихов тачан број није могуће утврдити, јер је свега неколико документа који сведоче о томе сачувано у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу, у фонду *Пољаварство трага Крагујевца*.

Последње особе сахрањене на Војничком гробљу у Шумарицама били су совјетски војници, који су погинули током борби за ослобођење Крагујевца октобра 1944. године. Од 187 црвеноармејаца који су страдали том приликом, њих тројица су покопани на Војничком гробљу. Није јасно зашто је шумаричко Војничко гробље изабрано за сахрану само ове тројице совјетских војника, а нису позната ни њихова имена. У извештају Здравственог одсека Градског народног одбора Крагујевца о совјетским војницима погинулим у Крагујевцу и његовој околини октобра 1944, наводи се да су имена двојице од тројице совјетских војника сахрањених на Војничком гробљу позната, али она нажалост нису убележена у извештају.<sup>40</sup>

---

<sup>39</sup> Подаци уступљени од стране поменутог службеника Фолксбунда Роберта-Белала Заке (Robert-Bellal Zaka). Robert-Bellal Zaka, и-мејл послат аутору 12.8.2019.

<sup>40</sup> Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК), фонд 7.1.1.150, Градски одбор Савеза бораца НОР-а Крагујевац, кутија I, 1951, Спискови совјетских војника сахрањених у Крагујевцу 1944, Информативни материјал. Од осталих совјетских војника страдалих током ослобађања Крагујевца 64 бораца су покопана на крагујевачком Варошком гробљу, 26 на Палилулском гробљу, 9 у дворишту Нове цркве, 38 на изласку из града у правцу Горњег Милановца, и 47 у селу Мечковцу, тј. данашњем Илићеву

## Послератна судбина гробља и идеолошке злоупотребе истог

Историјски оквир запуштања Војничког гробља у Шумарицама везан је за нову повесну епоху, насталу после Другог светског рата, тј. за период успостављања социјалистичке власти, као и формирања Спомен-парка „Крагујевачки октобар”. Крај Другог светског рата довео је до успостављања новог политичког система у Југославији, а тиме и до другачијег односа државе према војном меморијалном наслеђу. Тај нови однос огледао се у два битна променама, претежно идеолошке природе. Једна је подразумевала не само одсуство брига, већ и *de facto* елиминацију гробова непријатељских војника у Југославији (тако су надгробна обележја немачких војника из Другог светског рата у Крагујевцу уништена одмах после ослобођења), што је било и разумљиво с обзиром на страшне злочине Вермахта у Србији, а посебно у Крагујевцу. Друга промена, међутим, тицала се односа према војним меморијалима из ранијег (монархистичко-капиталистичког) периода државе. Реинтерпретацијом прошлости у новом идеолошком кључу на ратове Краљевине Србије гледано је не само као на ослободилачке ратове, већ и освајачке ратове „великосрпске буржоазије”. То је узроковало да се сепулкралним обележјима српских војника није посвећивала довољна пажња, па су многа гробља из тог времена постала запуштена, што се десило и са Старим војничким гробљем у Шумарицама.

Генералним плановима развоја Спомен-парка из 1955. и 1967. архитеката Михајла Митровића и Радивоја Томића било је предвиђено и „рестаурирање и уређење” Старог војничког гробља. Нажалост, жеље аутора остале су само мртво слово на папиру, будући да су они који су спроводили уређење Спомен-парка чврсто остали на својим позицијама игнорисања Војничког гробља, како аналитичког (гробље се нпр. нигде не помиње у документацији грађења Спомен-парка), тако и на терену где је гробље пропадало. Све наведено упућује на закључак да је са почетком радова на уређењу Спомен-парка настала и „тиха директива” да се Старо војничко гробље полако препусти забору. Као што сам већ поменуо, мотив за овакву одлуку – осим чињенице да су се на подручју Војничког гробља налазили и посмртни остаци окупаторских војника из оба светска рата, укључујући

припаднике армије одговорне за октобарски масакр 1941 – можемо тражити у идеолошком ставу нових власти да сепулкрални простор за предратне војнике није заслуживао онакву пажњу каква је придавана припадницима партизанске (народноослободилачке) војске или страдалим цивилима.

До краја шездесетих година XX века уклоњена је камена ограда око централне гробнице, порушена је кућа чувара гробља и пошумљен његов значајан део, док је остатак препуштен зубу времена. Тако је Старо војничко гробље у Шумарицама, са деформисаним хумкама и накривљеним надгробним споменицима дубоко утонулим у земљу и растиње, постало заборављени реликт једне нестале епохе, указујући малобројним заинтересованим пролазницима на тешке, али и славне дане српске прошлости.

Иако се чинило да прича о Старом војничком гробљу у Шумарицама иде ка свом неумитном крају, један значајан догађај из рецентне историје Крагујевца допринеће његовом брисању из списка отписаних. Реч је о последњој (шестој) посети Јосипа Броза Тита Крагујевцу, 1. и 2. октобра 1978. године. Пошто су градски представници обавештени о Титовој посети, која је подразумевала и обилазак Шумарица, логична одлука била је да Маршал Југославије одседне у новом Хотелу „Шумарице”, у коме је направљен посебан председнички апартаман<sup>41</sup>. Међутим, домаћини су убрзо увидели да овакав избор захтева и одговор на питање које се наметало као проблематично: шта уколико председник одлучи да крене у рекреативну шетњу Шумарицама, али не главним (кружним) путем ка хумкама и споменицима стрељаних – већ пешачком стазом ка некадашњем Старом војничком гробљу? Будући да је тај део Спомен-парка био у најлошијем стању, као једно од решења јавила се идеја израде етно-парка, са формалним циљем очувања етнологског наслеђа Шумадије, а суштински како би Тито могао да се одмори током шетње у амбијенту старог шумадијског села. Идеја је прихваћена, а будући да није било много времена на располагању, пројекат је експресно припремљен, док су радови спроведени још брже, за свега десет дана – од 19. до 29. септембра, тј. два дана пре пристизања председника. Том приликом, током подизања

---

<sup>41</sup> Апартаман и данас постоји, а сваке године током *Ноћи музеја* отвара се за посетиоце.

камене ограде око Шумадијске авлије, иза ње се простирало Старо војничко гробље, са десетинама споменика у жалосном стању. Плашећи се могућих импликација уколико би Тито приметио ову гомилу запуштених надгробника, поставило се питање шта урадити са њима. Док је једна група заговарала уклањање сепулкралних обележја, друга је сматрала да је санација адекватније решење. Потоњи предлог је однео превагу, па је истовремено са радовима на етно-парку већина надгробника (њих стотинак) усправљена и обновљена.<sup>42</sup> Тако је ироничном игром судбине Старо војничко гробље поново „заживело”, поставши део шумаричког Спомен-парка онако како су то предвиђали генерални планови из 1955. и 1967. године. Званична верификација новонастале ситуације уследила је већ наредне године (1979), када је Спомен-парк „Крагујевачки октобар” утврђен за културно добро – знаменито место, а потом и категорисан за *културно добро од изузетног значаја*, а као његов саставни део и Старо војничко гробље. Иако је права вредност овог локалитета тек требало да буде призната и јавности презентована, утврђивање шумаричког Спомен-парка за културно добро значило је да сва будућа решења тог меморијала морају да узму у обзир и Старо војничко гробље. Тиме је постављен темељ за његову ревитализацију, која ће, ипак, уследити тек крајем XX века.

Наиме, са крвавим распадом Југославије и процесом реетнификације њених народа деведесетих година прошлог века, долази до ревизије односа према споменичкој култури бивше државе. С једне стране, то у Србији доводи до постепене дискредитације и дехуманизације партизанског војника, а са друге до глорификације српског монархистичког ратника. Последица таквих тенденција је коперникански обрт у виду ревитализације војничких гробаља из периода пре 1941, као и маргинализације и запуштања оних насталих после 1945. Тако долази до све већег интересовања за шумаричко Старо војничко гробље, што је резултирало конзерваторско-рестаураторским радовима 1994–1995. и 2017. године, а 2006. на гробљу је постављена и бетонска табла са именима 132 сахрањена војника која су била читљива са надгробних епитафа.

<sup>42</sup> Завод за заштиту споменика културе Крагујевац, Досије о Етно-парку у Шумарицама, Информативни материјал.



Старо војничко гробље у крагујевачким Шумарицама данас

Данас Старо војничко гробље у крагујевачким Шумарицама представља меморијални простор немерљиве историјске и етнолошке вредности. У питању је најстарије војничко гробље сталног карактера у Србији (постоји од 1866), али и највеће са око 5.000 сахрањених лица – завршна процена упућује на приближно 3.500 српских и југословенских војника, око 1.000 аустроугарских, 361 немачког и шесторицу руских и совјетских војника. Сачувани надгробни споменици на њему истовремено представљају праву скулпторску галерију разноврсних дела сепулкралног градитељства, преко које на једном месту пратимо развој богате народне уметности од средине XIX до средине XX века, као и сећање на нововековну српску историју и на наше претке војнике. Ради се о културном добру од изузетног значаја, не само као делу ширег спомен-комплекса у Шумарицама, већ и као засебне целине. Упркос томе, историја и значај овог локалитета су недовољно познати широј јавности, са мноштвом лажних или полуправдинитих ревизионистичких прича, идеолошки обојених, па самим тим гробље не чини део наших колективних идентитета онако како то, усуђујемо се да кажемо, заслужује да буде. Зато је неопходно у потпуности га ревитализовати, како у материјалном, тако и у културном смислу речи. Прецизније, потребно је сачувати гробље у складу са савременим принципима конзерваторске заштите, а уједно упознати

јавност и све посетиоце крагујевачког Спомен-парка са историјским значајем и уникатним вредностима ове сепулкралне области. На концу, то је наш дуг према бројним војницима и ратницима који су дали своје животе за нашу слободу.

## Извори и литература

### Необјављени извори

#### А) Архивска грађа

Архив Југославије: Фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије.

Аустријски државни архив у Бечу – Ратни Архив, Министарство рата / Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv: Fond KGr.A. 9–8, Kriegsmministerium.

Историјски архив Шумадије Крагујевац: Фонд К 486, Збирка матичних књига – Матичне књиге крагујевачке Старе и Нове цркве; Фонд 7.1.1.150, Градски одбор Савеза бораца НОР-а Крагујевац; Фонд 1.2.3.5, Поглаварство града Крагујевца.

Политички архив Министарства спољних послова Немачке: Фонд р1, Ратна гробља и споменици / Politisches Archiv des Auswärtigen Amts: Fond r1, Kriegergräber und Denkmäler.

Спомен-парк „Крагујевачки октобар”: Генерални планови уређења Спомен-парка у Крагујевцу из 1955. и 1967. године.

Завод за заштиту споменика културе Крагујевац: Досије о Етно-парку у Шумарицама.

#### Б) Усмена казивања (орална историја)

Разговори аутора са Јасном Шестак. Јануар 2021.

#### В) И-мејл и СМС поруке

Роберт-Беллал Зака, и-мејлови послати аутору 12. 8. 2019. и 22. 8. 2019.

### Објављени извори

Naređenje generala Böhme-a od 10 X 1941 god. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 1 (Knj. 1), Borbe u Srbiji 1941. god.*, 502–503. Beograd: Vojno istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

## Литература

Бакић, Драгољуб Н. *Пет векова Крагујевца*. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 1972.

Бејатовић, Виктор. *Лейза смрти : вишедисциплинарни присиуи и упоредне методологије у реконструкцији мошва и обима рајној злочина у Крагујевцу октобра 1941*, Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2017.

Бркић, Станиша. *Име и број: Крагујевачка шрагедија 1941*. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2007.

Ђорђевић, Владан. *Историја српској војној санишета, Књ. 1, 1835–1875: историја српској војној санишета за првих 40 година његовој развишка*. Београд: Државна штампарија, 1879.

Зиројевић, Жељко В. *Вечни мир – монографија о крагујевачким гробљима*. Београд: Комунално јавно предузеће „Градска гробља” Крагујевац, 2002.

*Крагујевачки лексикон*, уредник тома Боривоје Радић. Београд и Крагујевац: Службени гласник и Град Крагујевац, 2013.

Максимовић, Светислав М., *Они су нас убијали*. Крагујевац: Нова светлост, 1990.

Министарство одбране Републике Србије. *Попис војних и цивилних губишак Краљевине Србије у људству у Првом светском рају – архивска грађа Војној архива*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Радовановић, Бориша. *Шари Крагујевац*. Крагујевац: Круг, 1996.

Радојковић, Светлана и други. *Крагујевачка гробља: љалилулско, сушичко, варошко, бозман*. Крагујевац: Јавно комунално предузеће „Градска гробља”, 2008.

Станојевић, Владимир. „Пегави тифус у српској војсци 1914. и 1915”. У: *Историја српској војној санишета – Наше рајно санишетско искуство*, уредник и приређивач Владимир Станојевић, 329–335. Београд, В. Станојевић, 1925.

Стенли, Моника. „Мој дневник у Србији (1. април – 1. новембар 1915)”. У: *Болница Шобарш*, уредник и приређивач Татјана Јанковић, 13–136. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2018.

Трифунковић, Верољуб С. *Урбанизам Крагујевца: 20. век; Књија прва – период од 1878. до 1974. Године*. Крагујевац: Дирекција за урбанизам и изградњу, 2004.



Трифуновић, Верољуб. *Interbellum – архитектура о међурашном Крагујевцу*. Крагујевац: Корази, 2009.

Трифуновић, Верољуб. *Архитектура о Крагујевцу*. Крагујевац: Дирекција за урбанизам и изградњу, 1996.

Trifunović, Veroljub. „Kragujevačke Šumarice – kako se predeo menja”. Датум приступа 3. 7. 2020. <http://trifunovickg.com>

## Штампа

И. П., „Откопавање немачког гробља у Смедеревској Паланци”, *Правда*, бр. 10.826, 22. децембар 1934.

Милослав Самарџић, „Комунисти срушили Зејтинлик у Србији”, *Поледи*, бр. 219, 3. октобар 1998.

Nenad Karamiijalković, Ethnologist-Anthropologist  
Institute for Protection of Cultural Monuments Kragujevac

Summary

THE CENTER OF THE 1941 KRAGUJEVAC CIRCLE OF  
DEATH – OLD MILITARY CEMETERY IN ŠUMARICE  
(HISTORY AND IDEOLOGICAL ABUSES)

Since 2012, October 21 has been marked in Serbia as a national holiday – *The Day of Remembrance of Serbian Victims in the Second World War*. The choice of the date itself is related to the shooting of approximately 3,000 people in Kragujevac (primarily in Šumarice) and its surroundings on October 19, 20 and 21, 1941 by German troops. In order to preserve the memory of the victims of this tragedy and convey the anti-war message, the Memorial Park “Kragujevački Oktobar” was founded in 1953. It covers an area of 352 hectares in Šumarice and since 1979 has been a Cultural Property of Exceptional Importance for the Republic of Serbia.

However, in the Memorial Park in Šumarice there are not only mass graves of civilians shot in the brutal war crime of the Wehrmacht, but also the oldest and largest military cemetery in Serbia, where Serbian soldiers were being buried since 1866 and where about 5,000 soldiers rest, both Serbian and of the occupants. It was this cemetery that was the center of the *Circle of Death* in Šumarice on October 21, 1941. Despite this facts, the Old Military Cemetery was neglected after the Second World War, by the decision of the communist authorities. The paper tries to point out the fatal ideological abuses of the Old Military Cemetery in Šumarice, both after the Second World War and during the collapse of the communist system, with the aim of taking a valid attitude towards this important military memorial in the future.

*Keywords:* Old Military Cemetery, Šumarice in Kragujevac, Eugen Klethi, ideological abuses.